

О. П. САМАНЦОВ, канд. іст. наук, доц. Слов'янського державного педагогічного університету

МІСТООБРАЗУЮЧІ ЧИННИКИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (пер. пол. ХІХ ст.).

В статті автор аналізує вплив економічної діяльності мешканців міст Катеринославської губернії, та дій Російського уряду на зміни в організації міста цього регіону.

В статье автор анализирует влияние экономической деятельности горожан Екатеринославской губернии и действий Российского правительства, приведших к изменениям в организации городов этого региона.

In the article the author traces the influence of the economic activity urban inhabitants Katerynoslav region, and actions of the Russian government to change organization structure of a city and its character.

Історія міст України не є новою для історика. Потреба розвитку цієї проблематики була обумовлена інтересом до побуту та організації господарського життя місцевого населення в різні часи.

Розвиток освіти у др. пол. ХІХ ст. на Україні сформував стійкий інтерес до історико-етнографічного життя власного народу у науково-дослідній площині, потребу формування систематичного наукового знання, для чого використовувались етнографічні експедиції, збирання старожитностей та фолкльору, які проводили Д.Багалій, В.Зуєв, Н. Сумцов та багато інших в межах Катеринославської, Харківської та багатьох інших губерніях.

В цей час була закладена джерельна база, методи дослідження та прийоми аналізу накопиченого матеріалу. Виходячи із того що етнічні знання та традиції незмінні в межах однієї генерації, не можна не зазначити, наскільки вони дорогоцінні для сучасного дослідника.

Доба СРСР знівельовала увесь накопичений досвід, звівши усі знання до постулатів про “революційний зв’язок робітників та селян”, та про “розвиток соціалістичного села та радянського сільського господарства”. Відповідно до цього були видані у 70-ті рр. ХХ ст. “История городов и сел Украинской ССР”, книги, присвячені історії окремих регіонів України (Книга о Донбассе, 1972 р.) та багато інших.

Доба Незалежності підштовхнула до виверження накопичений десятиліттями матеріал, відкинувши шори “класової боротьби”. Це призвело до зростання інтересу до національної історії, її складових, історії окремих регіонів, та націй які на них мешкають, що відбилось у тематиці захищених дисертацій та статей: В. Дмитрієв (Градоначальства півдня України в ХІХ - на початку ХХ ст., 2003 р.), А Михненко (Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., 2002 р.), О. Саманцов (Донецько-Придніпровський регіон поч. ХХ ст. в вітчизняній історіографії першої

чверті ХХ ст., 2002 р.), історії окремих національних груп М. Антоненко (Заселення Донбасу: соціально-економічні та етнопонаціональні аспекти, 1994 р.), Н.Бацак (Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.), 1999 р.) та ін.

Нового поштовху історична наука набула на поч. ХХІ ст. внаслідок розвитку комп'ютерних технологій та комп'ютерних мереж, розвитку комунікативних систем, доступності літератури через системи книгообміну, електронні бібліотеки, персональні сайти науковців, і головне, сформувалися навички та вміння науковців цим користуватися.

Як зазначають фахівці, що сучасна інформативність дуже швидкоплинна, а її накопичення схоже на снігову лавину. У свою чергу, це дало можливість вісти у науковий обіг значну кількість довідкової та наукової літератури ХІХ – поч. ХХ ст. раніше забороненої, або недоступної для науковців (Военно-статистическое описание Российской империи, 1850 г.; Вся Донская область и Северный Кавказ за 1880–1888 гг.; Ежегодник-справочник Славяносербского уезда за 1878 г.; Топографическое описание Харьковского наместничества 1788 г. тощо). Праці українських дослідників: Д. Багалій (Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, 1887 г.; Материалы для истории колонизации быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний, 1890 г.); П. Кулиш (Записки о Южной Руси, 1856, 1657 гг.); А. Лазаревский (Очерки, заметки и документы по истории Малороссии в 5 т. 1892–1899 гг.) тощо.

Постійне розширення джерельної бази, використання сучасних методів та новітніх технологій дослідження викликають потреби перегляду та аналізу накопиченого матеріалу, усталених точок зору, усвідомлення нової площини дослідження та її перспектив, що і робить розробку означеної проблеми актуальною та своєчасною.

Метою даної статті є виявлення загальних тенденцій та особливостей процесу містобудування у пер. пол. ХІХ ст., зовнішніх проявів цього процесу та чинників, що його детермінували.

Таким процесом на нашу думку виступала еволюція містобудівної діяльності за рахунок збільшення кам'яних споруд, які на нашу думку змінюють не тільки зовнішній облік міста, а й увесь його характер.

Хронологічні межі дослідження визначаються не тільки часом (пер. пол. ХІХ ст.), а й хронологічними межами використаних джерел, що внесе певні зміни у ці границі, скажемо 90-ті рр. ХVІІІ ст. - сер. 50-хх рр. ХІХ ст. На нашу думку верхню межу можна тримати на рівні 60-х, або поч. 70-х рр. ХІХ ст., доки процес міграції робочих рук та приплив капіталу, оренда та розробка місцевих копалень та рудників не наберуть масового характеру.

Географію дослідження складає Катеринославська губернія, з якої пізніше вийшли сучасні Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Запорізька та ін. області.

Як зазначалось у військово-статистичному огляді, Катеринославська губернія "...складає центральну частину південного краю Європейської Росії" [2, с. 1]. Вона складалась із двох частин, до першої входили сім

повітів: Верхнедніпровський, Новомосковський, Катеринославський, Павлоградський, Бахмутський, Слов'яносербський та Олександрівський. Другу складав Ростовський повіт із градоначальством Таганрогським.

Населення губернії достатньо строкате, що було обумовлено внутрішньою політикою Російського уряду та швидкоплинністю історичних процесів у цьому регіоні. Так Таганрогське градоначальство у своїй більшості складалось із греків та вірмен, які мали тут надзвичайні права, надані Катериною II під час переселення їх із Криму у 1779 р. У Олександрійський повіт були розселені Запорожці, які поверталися із Задунайського козацького гурту починаючи із 1832 р. Верхнедніпровський повіт був наповнений військовими поселеннями, відповідно до цього росіянами й малоросами.

Бажаючи покращити рівень розвитку сільського господарства, промисловості та ремесел, уряд дозволяв оселятись іноземцям на відведених для них територіях в межах губернії, із певними перевагами та пільгами, що й зумовило зростання припливу колоністів.

Усі колонії були поділені на три округи: 1-ий Хортицький, 2-ий Маріупольський колоністський та 3-ій Маріупольський Меноністський. Відповідно до цього, Хортицький округ складався із 16-ти колоній, які були розташовані у Олександрівському, Новомосковському та Катеринославських повітах. Маріупольський колоністський округ складався із 26 колоній, які були розташовані у Олександрівському повіті. Маріупольський Меноністський округ складався із 4 колоній, які також знаходились у Олександрівському повіті.

У свою чергу, Градоначальство Таганрогське складалось із трьох округів: 1-го Таганрогського, 2-го Маріупольського та 3-го Нахичеванського. Так Маріупольський округ складався із м. Маріуполя й 24 грецьких селищ, розташованих у західній частині Олександрівського повіту, а Нахичеванський округ складали 5 вірменських селищ із містом Нахичевань.

Населення губернії на 1851 р., за даними дев'ятої ревізії складало 902 326 осіб [4, с. 54].

На середину XIX ст. Катеринославська губернія була переважно сільськогосподарською, чому сприяла діяльність селян й колоністів, наявність водних шляхів. Серед промислових напрямів найбільш поширеним було видобування кам'яного вугілля. Це було обумовлено його виходом на поверхню, що не вимагало великих витрат на його видобування. Але, у своїй більшості, видобуте вугілля, йшло не на продаж, а на власну потребу.

Найбільш поширеним вуглярство було у Слов'яносербському та Бахмутському повітах, а кількість копалень доходила до 50-ти [5, с. 167].

Розробки пластів кам'яного вугілля можна поділити на декілька типів; це виробництво гірничого відомства, розробка поміщиків на власних землях, на власний розсуд й копії державних та поміщицьких селян. Розробка гірничого відомства велась за усіма правилами та технологіями, й мала певний потенціал, але відсутність шляхів сполучення призвели до того, що головним споживачем вугілля був Луганський ливарний завод. Поміщики використовували вугілля на свою потребу й невелику кількість для продажу,

так як сусідні губернії, скажемо Харківська, для опалення та винокуріння використовувала у великій кількості ліс, якого, на той час, там було вдосталь.

Мануфактурна промисловість, не дивлячись на те, що "...Катеринославська губернія займає 12 місце по кількості фабрик й заводів та 26 по цінності вироблених товарів", була достатньо слабо розвинена. Із загальної кількості заводів у 533 працювало тільки 324 [5, с. 190-191].

Із загальної кількості заводів 250 були винокурінні, з яких працювало тільки 117. На другому місті йшли заводи по переробці сала із загальної кількістю 47, з яких працювало 3; 8 макаронних фабрик; 11 шкіряних заводів. Цегляних заводів 113, з яких працював 51; канатних заводів 5; тютюнових фабрик 20, окрім того: чавуноплавильних заводів 1; кахельних 2; черепичних 5; вапняних 9 тощо [5, с. 192-194].

Загальна кількість робітників та майстрів налічувала приблизно 7 000 людей, серед яких безпосередньо робітників, які постійно працюють на фабриках та заводах за платню, налічувалось 2 537 людей [5, с. 199].

Усі селища розташовувалися вздовж річок, або балок та впоперек шляхів. Але вони не мали чітко визначеному плану розбудови, й тому кожне селище мало свою географію розташування та організації. Розміри будинку та господарських споруд напряду залежали від платоспроможності власника. Так спроможні селяни мали хату у дві, чи то три приміщення. Загальна характеристика будинку, як правило була така: довжина 3½ сажні, завширшки 2¼ сажні. "...Більшою часткою будівлі робляться "плетневі", зрубні ж тільки там, де можна вигідно здобути лісу. А там де його взагалі немає, то хати робляться із земляної цегли. Дахи будівель зроблені, або з очерету, або із соломи [5, с. 102].

У сусідній Харківській губернії, як зазначав Д. Багалій "...Українська козача або селянська, або міщанська хата одріжнялася од панського будинка тільки своїм розміром; матеріал же будівлі був однаковий - дерево, гонт, очерет, солома...Хати були рублені з дерева, або мазанки з хворосту, обмазані всередині і з усіх боків глиною. У них були просторі сіні і призьби, долівка теж була глиняна. Дах робили з великим спуском і він спускався над призьбою. Білили хату по суботах та по великих святах, улітку навіть знадвору...

У своїй книзі, Д. Багалій дає також опис українських хат, розташованих у Харкові та губернії, посилаючись на дослідження академіка В Зуєва. "...хати були невеличкі, дерев'яні або мазанки і по українському звичаю поділялись на дві частини – одна половина була для хазяїна із сімейством, а друга з галерейкою – для гостей, бо значна частина населення шинкувала" [1, с. 168].

Сусідство губерній, їх територіальний зв'язок, кліматичні та географічні умови, наявність будівельних матеріалів виробили загально поширену організацію сільського та селищного житла.

На нашу думку, досить цікавим мотиваційним чинником для поширення кам'яних будівель виступає не тільки зовнішня демонстрація власником оселі, свого майнового становища, скільки можливість

використовувати цю споруду у якості закладу за певні доручення, угоди, або позики.

Видання таких законів не носить централізованого характеру, а залежить від міських умов, рівня платіжної здатності, та потреб міщан Тому у них можна побачити відмінності у вимогах до якості наявних житлових, або господарських споруд.

Так у м. Новомосковську, відповідно до закону від 3 листопада 1837 р. “Кам’яні споруди, які знаходяться у справному становищі, криті залізом, або черепицею, застраховані, або замість страхування з виплатою на загальних умовах у казну 1½ відсотка, дозволено приймати у заставу по підрядам власне на місцеві потреби Катеринославської губернії” [5, с. 147].

У м. Бахмуті, відповідно до закону від 24 червня 1852 р. “Дозволено приймати приватні кам’яні споруди у заставу по усім взагалі відкупам та підрядам із казною” [5, с. 142.].

У повітовому м. Ростові “1836 вересня 28...наказано: дозволити, як і зараз існує, так й на майбутнє кам’яні будинки що будуються, а також такі ж споруди надавати у заставу при казенних підрядах й поставках, за законною оцінкою ...

1837 листопада 3...дозволено, як зараз існуючі, так й ті що будуть будуватись, кам’яні будинки та інші споруди надавати у заставу за відкупи...” [3, с. 155].

Таким чином, на середину ХІХ ст. склались умови для певних міських кіл, і в першу чергу для купців та усіх, хто був пов’язаний із державним замовленням, або мав потребу у позиції для ведення своєї справи на перехід від традиційного дерев’яного житла до кам’яного, як гаранта продовження успішної економічної діяльності.

Як зазначав Н. Рожков “...поступовий перехід від міста, як виключно торгового центру до міста як центру торгівельно-промислового. В цьому залог подальшого розвитку міського строю...” [9, с. 67].

Плани усіх губернських та повітових міст Катеринославської губернії були затверджені у різні часи державними актами. Так план м. Катеринослав був затверджений 13 листопада 1786 р. за № 16.439 [6, с. 688] та план міста, затверджений 9 квітня 1817 р. План м.Павлоград був затверджений 31 червня 1831 р. А план м. Бахмут був затверджений 1 жовтня 1831 р.

Затвердження таких планів носило обов’язковий характер. Крім того у план включались регламентовані урядом споруди. Це була уніфікація адміністративних споруд та споруд державного використання, організації доріг тощо.

Або додаткові “...статті до правил, які були видані 13 грудня 1817 року про налаштування доріг” від 4 травня 1819 р. Відповідно до нього, усі дороги в імперії були поділені на чотири категорій.

До першої визначається дорога між столицями (С-Петербургом та Москвою), до другої – дороги, які протяглись від обох столиць і до кордонів, які мають назву “головного, або генерального тракту”, а також дороги від столиць до міст губернських, та дороги між ними. До третьої належать

дороги які з'єднують губернські міста із повітовими, та дороги між ними. І до четвертої, відповідно, дороги проселочні.

Відповідно до інструкції регламентувалось обладнання дороги, її ширина, наявність канав для стоку води, зачищеність від лісу, алеї, верстові стовпи тощо.

Такий підхід надавав можливість виробити єдину систему споруд, доріг, технічних приміщень, портів в межах усієї імперії, або окремих її регіонів, нівелюючи національні зовнішні прояви селищ та міст.

Ще одним містобудівним чинником виступають затверджені 2 листопада 1842 р. "Правила на раздачу земель, принадлежащих городам Новороссийскаго края и Бессарабской области, для разведения садов и виноградников." Це право надавалось Думам та Ратушам із дозволу головної губернської адміністрації із визначеним обсягом землі у одну десятину, та визначену систему пільг користувача.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли до ряду висновків, які узагальнюють авторські підходи, спостереження, інтерпретації та припущення, а також проміжні висновки. Міста Катеринославської губернії пер. пол. ХІХ ст. починають відрізнятись від таких самих др. пол. ХVІІІ ст. за рахунок розповсюдження на цю територію правил регламентації фасадів, матеріалів та облаштунків адміністративних споруд, що повинно було сформувати однотипне обличчя адміністративної частини міст., але із збереженням історично складених напрямів розселення, та типів жила та житлових споруд. Зовнішній вигляд, та характер житлових споруд у містах та містечках Катеринославської губернії впливав розвиток економічних стосунків, їх подальший розвиток, та подальша економічна диференціація на цій підставі. Якщо на поч. ХVІІІ ст. розвиток питної справи, та пільги на вирощування садовини, сформували поєднаний тип житлової будівлі й гостьового приміщення, то на середину ХVІІІ ст. акцент збільшується у розбудову кам'яних будівель та технічних споруд, як із збереженням традиційної форми, так й на будівництво окремих споруд, що збільшувало кількість кам'яних по відношенню до усіх інших. Ведення власної справи й кам'яного будинку стають невід'ємною візитівкою успішної людини, до яких належали купці, промисловці, адміністрація міст тощо. Починає формуватися кам'яний адміністративно-промисловий центр міста, центр життя та бізнесу, центр відпочинку із типовими садами та паркам, залишаючи ще традиційно розбудовану окраїну простих жителів міста. Отриманні результати доречно використовувати для ілюстрації соціально-економічних процесів в Донецько-Придніпровському регіоні ХІХ – поч. ХХ ст., або як доповнення до розділів усної історії, або краєзнавчих розвідок.

Список літератури: 1. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.; 2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том. ХІ. Часть 4. Екатеринославская губерния. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1850. – 296 с.; 3. Городские поселения в Российской империи. Том.2. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1861. – 590 с.; 4. *Кеппен П.* Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. – СПб.: Типография

Императорской Академии Наук, 1857. – 298 с.; **5.** Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. / Сост. В.Павлович. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. – 352 с.; **6.** Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Т. XXXII. 1784. – 1788. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1818 с.; **7.** Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. Т. XXXVI. 1819. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 736 с.; **8.** Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. Т. XXXVIII. 1822-1823. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1356 с.; **9.** *Рожков Н.* Город и деревня в Русской истории (Краткий очерк экономической истории) России. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – С.86 с.

Поступила в редколлегию 13.09.2011